7 – TOM 10 – SON / 2024 - YIL / 15 - OKTABR

IJTIMOIY TUZILISH TUSHUNCHASI VA UNING TIZIMLI TAHLILI

Gulchehra Bektemirova
E-mail: gulchehra.bektemirova@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada jamiyat taraqqiyotini tahlil qilishning fundamental kategoriyalaridan biri - ijtimoiy tuzilish tushunchasining nazariy-metodologik asoslari tizimli tahlil qilingan. Tadqiqotda ijtimoiy tuzilishning mazmun-mohiyati, uning tarkibiy elementlari (ijtimoiy maqom, rol, guruh va tabaqalar), ijtimoiy tabaqalanish nazariyalari hamda ijtimoiy tuzilishga oid asosiy nazariy paradigmalar strukturaviy funksionalizm, konflikt nazariyasi va simvolik interaksionizm qiyosiy tahlil qilingan. Alohida o‘rinda ijtimoiy harakatchanlik mexanizmlari va ularning zamonaviy O‘zbekiston jamiyatidagi namoyon bo‘lish xususiyatlari yoritilgan. Tadqiqot natijalari ijtimoiy tuzilishning statik emas, balki doimiy o‘zgaruvchan, dinamik hodisa ekanligini, uning tahlili jamiyat taraqqiyoti qonuniyatlarini tushunish uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *ijtimoiy tuzilish, ijtimoiy maqom, ijtimoiy rol, ijtimoiy tabaqalanish, ijtimoiy harakatchanlik, funksionalizm, konflikt nazariyasi, simvolik interaksionizm.*

KIRISH.

Jamiyatni ilmiy bilishning eng muhim yo'nalishlaridan biri uning ichki tuzilishini, ya'ni ijtimoiy tuzilishini o'rganishdir. Har qanday jamiyat tasodifiy individlar yig'indisi emas, balki muayyan tartib, ierarxiya va o'zaro bog'liqlik asosida tashkil topgan yaxlit tizimdir. Ijtimoiy tuzilish aynan ushbu tartib va ierarxiyani ifodalovchi kategoriya bo'lib, sotsiologiya va ijtimoiy iqtisodiyot fanlarining markaziy tushunchalaridan biri hisoblanadi.

Mavzuning dolzarbligi bir qator omillar bilan izohlanadi. Birinchidan, bozor munosabatlarining rivojlanishi va raqamli iqtisodiyotning shakllanishi jamiyatning ijtimoiy-tabaqaviy tuzilishini tubdan o'zgartirmoqda - yangi kasbiy guruhlar, ijtimoiy qatlamlar va nomutanosibliklar yuzaga kelmoqda. Ikkinchidan, ijtimoiy tuzilishdagi o'zgarishlarni ilmiy tahlil qilmasdan turib samarali ijtimoiy-iqtisodiy siyosat ishlab chiqib bo'lmaydi. Uchinchidan, globallashuv sharoitida milliy jamiyatlarning ijtimoiy tuzilishi xalqaro omillar ta'sirida ham transformatsiyalanmoqda, bu esa mazkur jarayonlarni chuqur ilmiy idrok etishni taqozo etadi.

Tadqiqotning maqsadi - ijtimoiy tuzilish tushunchasining nazariy-metodologik mazmunini, uning tarkibiy elementlarini va asosiy nazariy paradigmalarini tizimli tahlil qilish, shuningdek ijtimoiy tabaqalanish va harakatchanlik mexanizmlarini ochib berishdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

– ijtimoiy tuzilish tushunchasining ilmiy mazmunini yoritish;

– ijtimoiy tuzilishning asosiy elementlari - maqom, rol, guruh va tabaqalarni tahlil qilish;

– ijtimoiy tuzilishga oid nazariy paradigmalarni qiyosiy o'rganish;

– ijtimoiy tabaqalanish va harakatchanlik mexanizmlarini aniqlash;

– zamonaviy O'zbekiston jamiyatidagi ijtimoiy tuzilish o'zgarishlarini tahlil qilish.

Ijtimoiy tuzilish nazariyasi jahon sotsiologiyasida keng o'rganilgan. Klassik davrda E.Dyurkgeym, K.Marks va M.Veber ijtimoiy tuzilishning turli talqinlarini taklif qilgan bo'lsa, XX asrda T.Parsons va R.Merton strukturaviy-funksional nazariyani, R.Dahrendorf konflikt nazariyasini, P.Sorokin esa ijtimoiy tabaqalanish va harakatchanlik nazariyasini rivojlantirgan. Mahalliy ijtimoiy-iqtisodiy tadqiqotlarda ham jamiyat tuzilishining O'zbekistonga xos xususiyatlari bo'yicha qator ishlar amalga oshirilgan, biroq mavzu hamon o'z ilmiy dolzarbligini saqlab qolmoqda.

TADQIQOT METODLARI.

Tizimli-strukturaviy yondashuv - jamiyat yaxlit ijtimoiy tizim sifatida, ijtimoiy tuzilish esa ushbu tizimning ichki tashkil etuvchi elementi sifatida tahlil qilindi.

Qiyosiy-tarixiy metod - ijtimoiy tuzilish nazariyasining turli tarixiy bosqichlardagi (klassik, neoklassik, zamonaviy) talqinlarini qiyoslash orqali nazariy paradigmalar evolyutsiyasi ochib berildi.

Struktura-funksional tahlil metodi - ijtimoiy tuzilish elementlarining (maqom, rol, guruh) jamiyat tizimidagi funksional o'rnini aniqlashda qo'llanildi.

Mazmun tahlili (kontent-tahlil) - mavzuga oid ilmiy adabiyotlar, monografiyalar va ilmiy maqolalarni tahlil qilishda foydalanildi.

Tadqiqot manbalari sifatida klassik va zamonaviy sotsiologik nazariyalar, shu jumladan ijtimoiy tuzilish, tabaqalanish va harakatchanlikka oid ilmiy adabiyotlar o'rganib chiqildi.

NATIJALAR.

1. Ijtimoiy tuzilish tushunchasining mazmun-mohiyati

Ijtimoiy tuzilish - jamiyatning barqaror, tartibga solingan, o'zaro bog'liq ijtimoiy guruhlar, qatlamlar va munosabatlar majmuidan iborat ichki tashkilotini anglatuvchi fundamental sotsiologik kategoriyadir. E. Dyurkgeymning fikricha, ijtimoiy tuzilish jamiyat a'zolarini bog'lovchi ijtimoiy hamjihatlik mexanizmlari orqali namoyon bo'ladi va u mexanik hamjihatlik (o'xshashlikka asoslangan, an'anaviy jamiyatlarga xos) hamda organik hamjihatlik (mehnat taqsimotiga asoslangan, zamonaviy jamiyatlarga xos) shakllarida yuzaga chiqadi.

K. Marks ijtimoiy tuzilishni, birinchi navbatda, ishlab chiqarish munosabatlari, xususan ishlab chiqarish vositalariga egalik masalasi orqali tushuntiradi: jamiyat ishlab chiqarish vositalariga ega bo'lgan va ega bo'lmagan sinflarga bo'linadi, bu esa ijtimoiy tuzilishning asosiy o'qini tashkil etadi. M. Veber esa ijtimoiy tuzilishni ko'p o'lchovli hodisa sifatida talqin qilib, uni uch mustaqil, ammo o'zaro bog'liq mezon - iqtisodiy

holat (sinf), ijtimoiy obro'-e'tibor (status) va siyosiy hokimiyat (partiya) orqali tavsiflaydi.

2. Ijtimoiy tuzilishning asosiy elementlari

Ijtimoiy maqom (status) - shaxsning jamiyatdagi o'rnini, huquq va majburiyatlarini belgilovchi pozitsiya. Maqomlar tug'ma (masalan, jins, kelib chiqish) va erishilgan (masalan, kasb, ilmiy daraja, mansab) turlarga bo'linadi.

Ijtimoiy rol - muayyan maqomga ega bo'lgan shaxsdan jamiyat tomonidan kutiladigan xulq-atvor namunasi. T.Parsons strukturaviy-funksional nazariyasida rolni ijtimoiy tizimning harakatlantiruvchi birligi sifatida talqin qiladi; R.Merton esa bir shaxs bir vaqtning o'zida bir nechta, ba'zan bir-biriga zid rollarni bajarishi natijasida yuzaga keladigan rol ziddiyati hodisasini tahlil qilgan.

Ijtimoiy guruh - umumiy belgilar (kasbiy, hududiy, yosh, qiziqish) asosida birlashgan va o'zaro barqaror aloqada bo'lgan kishilar majmui. Ch.Kuli tasnifiga ko'ra, ijtimoiy guruhlar shaxslararo yaqin, bevosita aloqaga asoslangan birlamchi guruhlarga (oila, do'stlar) hamda rasmiy, maqsadga yo'naltirilgan ikkilamchi guruhlarga (mehnat jamoasi, tashkilot) bo'linadi.

Ijtimoiy tabaqa (qatlam) - daromad darajasi, mulkiy holati, ta'lim va kasbiy mavqe kabi mezonlar bo'yicha o'xshash ijtimoiy pozitsiyani egallagan kishilar guruhi bo'lib, ijtimoiy tabaqalanish tizimining asosiy tarkibiy birligini tashkil etadi.

3. Ijtimoiy tuzilishga oid asosiy nazariy paradigmalar

Zamonaviy sotsiologiyada ijtimoiy tuzilishni tushuntiruvchi uchta yirik nazariy paradigma shakllangan (1-jadval).

1-jadval

Ijtimoiy tuzilishga oid nazariy paradigmalarning qiyosiy tavsifi

Paradigma	**Asosiy vakillari**	**Jamiyatga asosiy qarashi**
Strukturaviy funksionalizm	T.Parsons, R.Merton	Jamiyat - muvozanatga intiluvchi, o'zaro bog'liq qismlardan iborat tizim; har bir element muayyan funksiyani bajaradi
Konflikt nazariyasi	K.Marks, R.Dahrendorf	Jamiyat - resurslar, hokimiyat va manfaatlar uchun kurash maydoni; tuzilish ziddiyatlar orqali shakllanadi
Simvolik interaksionizm	G.Mid, Ch.Kuli	Jamiyat - individlararo kundalik o'zaro ta'sir jarayonida doimiy qayta ishlab chiqariladigan hodisa

Strukturaviy funksionalizm nuqtai nazaridan ijtimoiy tuzilish jamiyat barqarorligini ta'minlovchi mexanizm sifatida, konflikt nazariyasi nuqtai nazaridan esa

tengsizlik va hukmronlik munosabatlarining ifodasi sifatida talqin etiladi. Simvolik interaksionizm, o'z navbatida, makro darajadagi tuzilishni mikro darajadagi kundalik o'zaro munosabatlar yig'indisi sifatida ko'rib chiqadi. Ushbu uch paradigmaning birgalikda qo'llanilishi ijtimoiy tuzilishni ko'p qirrali, dinamik hodisa sifatida yaxlit tushunish imkonini beradi.

4. Ijtimoiy tabaqalanish va ijtimoiy harakatchanlik

Ijtimoiy tabaqalanish (stratifikatsiya) - jamiyat a'zolarining daromad, hokimiyat va obro'-e'tibor kabi resurslarga notekis ega bo'lishi natijasida shakllanadigan ierarxik tuzilma. P.Sorokinning fikricha, ijtimoiy tabaqalanish uch asosiy shaklda - iqtisodiy, siyosiy va kasbiy tabaqalanish shaklida namoyon bo'ladi, bu shakllar bir-biri bilan bog'liq bo'lsa-da, to'liq mos kelmasligi mumkin.

Ijtimoiy harakatchanlik - shaxs yoki guruhning ijtimoiy tuzilmadagi o'rnini o'zgartirishi jarayoni. U gorizontal (bir xil maqom darajasida, masalan, bir kasbdan boshqasiga o'tish) va vertikal (maqom darajasining ko'tarilishi yoki pasayishi) turlarga bo'linadi. Vertikal harakatchanlikning intensivligi jamiyatning ochiqlik darajasini, ya'ni ijtimoiy adolat va imkoniyatlar tengligi ko'rsatkichini belgilaydi: ochiq jamiyatlarda maqom asosan shaxsiy erishuvlar orqali, yopiq jamiyatlarda esa asosan tug'ma omillar orqali belgilanadi.

Zamonaviy O‘zbekiston jamiyatida ta'lim tizimidagi islohotlar, raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi va kichik tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash siyosati aynan ijtimoiy vertikal harakatchanlikni kuchaytirishga xizmat qiluvchi muhim omillar sifatida baholanishi mumkin. Yangi kasbiy nishalarning (IT-sohasi, raqamli xizmatlar, ijodiy iqtisodiyot) paydo bo'lishi ijtimoiy tuzilishga yangi, an'anaviy tabaqalanish mezonlariga to'liq mos kelmaydigan qatlamlarni olib kirmoqda.

MUHOKAMA.

Tadqiqot natijalari ijtimoiy tuzilishning statik emas, balki doimiy dinamikada bo'lgan hodisa ekanligini tasdiqlaydi. Uning tarkibiy elementlari - maqom, rol, guruh va tabaqalar - jamiyat rivojlanishining har bir bosqichida yangi mazmun bilan boyib boradi. Ayni paytda, uch nazariy paradigmaning (funksionalizm, konflikt nazariyasi, simvolik interaksionizm) birortasi alohida holda ijtimoiy tuzilish hodisasini to'liq izohlay olmaydi - ular bir-birini to'ldiruvchi tahlil vositalari sifatida qaralishi lozim.

O'zbekiston misolida ijtimoiy tuzilishning transformatsiyasini bir necha yo'nalishda kuzatish mumkin: kasbiy tuzilishning xizmat ko'rsatish va raqamli sohalar foydasiga o'zgarishi, shahar va qishloq aholisi o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlarning saqlanib qolishi, shuningdek yoshlar orasida tadbirkorlik va o'z-o'zini band qilishga bo'lgan intilishning ortishi. Ushbu jarayonlarni faqat funksionalistik barqarorlik nuqtai nazaridan emas, balki konflikt nazariyasi asosida - resurslarga notekis kirish imkoniyati sifatida ham tahlil qilish zarur, chunki raqamli ko'nikma va texnologiyalardan foydalanish imkoniyatidagi tafovutlar yangi turdagi ijtimoiy tengsizlikni shakllantirishi mumkin.

Amaliy nuqtai nazardan, ijtimoiy tuzilishning ilmiy tahlili ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni ishlab chiqishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Xususan, ijtimoiy harakatchanlik kanallarini (ta'lim sifati, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, raqamli savodxonlik) kengaytirishga qaratilgan davlat siyosati jamiyatning ijtimoiy tuzilishini yanada barqaror va adolatli asosda rivojlantirishga xizmat qiladi.

XULOSA.

O'tkazilgan tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi xulosalarga kelish mumkin.

Birinchidan, ijtimoiy tuzilish jamiyatning barqaror, ammo doimiy o'zgaruvchan ichki tashkiloti bo'lib, u ijtimoiy maqom, rol, guruh va tabaqalanish elementlari orqali namoyon bo'ladi.

Ikkinchidan, ijtimoiy tuzilishni tushunishda strukturaviy funksionalizm, konflikt nazariyasi va simvolik interaksionizm kabi turli nazariy paradigmalarning birgalikda qo'llanilishi hodisani yaxlit va ko'p qirrali idrok etish imkonini beradi.

Uchinchidan, ijtimoiy tabaqalanish va harakatchanlik jamiyatning ochiqlik darajasini, ijtimoiy adolat va imkoniyatlar tengligi ko'rsatkichlarini belgilovchi muhim omillar hisoblanadi.

To'rtinchidan, zamonaviy O'zbekiston jamiyatida raqamli iqtisodiyot va ta'lim islohotlari ijtimoiy vertikal harakatchanlikni kuchaytiruvchi strategik omillar sifatida alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Amaliy tavsiya sifatida, ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni ishlab chiqishda ijtimoiy tuzilishdagi tengsizlik tendentsiyalarini muntazam monitoring qilib borish, ijtimoiy harakatchanlik kanallarini kengaytirish hamda kelgusi tadqiqotlarda ushbu masalalarni aniq empirik-sotsiologik so'rovlar asosida chuqurroq o'rganish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Durkheim E. The Division of Labour in Society (transl. by W.D. Halls). - New York: Free Press, 1984 (1893 asl nashr).

2. Marx K. Capital: A Critique of Political Economy. Vol. 1. - Moscow: Progress Publishers, 1867 (asl nashr).

3. Weber M. Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology / Ed. by G. Roth, C. Wittich. - Berkeley: University of California Press, 1978 (1922 asl nashr).

4. Parsons T. The Social System. - Glencoe, IL: Free Press, 1951.

5. Merton R.K. Social Theory and Social Structure. - New York: Free Press, 1968.

6. Dahrendorf R. Class and Class Conflict in Industrial Society. - Stanford: Stanford University Press, 1959.

7. Sorokin P.A. Social and Cultural Mobility. - New York: Free Press, 1959 (1927 asl nashr).

8. Cooley C.H. Social Organization: A Study of the Larger Mind. - New York: Charles Scribner's Sons, 1909.

9. Giddens A., Sutton P.W. Sociology. - 6th ed. - Cambridge: Polity Press, 2009.